

ЕРЛІК САНА МЕН БАТЫРЛЫҚ ДӘСТҮРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Набиден Аннела Бауыржанқызы., Қожағалиева Балбибі Ахметқызы., Мақсотова
Гүлден Нұрланқызы

[anel73647@gmail.com.](mailto:anel73647@gmail.com), [b9820252@gmail.com.](mailto:b9820252@gmail.com), guldenmaksotova@mail.ru

6B01701-Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі ББ I курс студенттері.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау. Қазақстан

Ғылыми жетекшісі, г.ғ.м., сеньор-лектор - Атаханова Н.А.

КІРІСПЕ. Батырлық жырлар — халықтың рухани мұрасы мен адамгершілік нормаларының айнасы. Қазақ, татар және славян халықтарының эпостары ерлік ұғымының қалыптасу тарихын көрсете отырып, әр ұлттың әлеуметтік-тарихи ерекшеліктерін қамтиды. Зерттеудің маңызы — қазіргі қоғамда ұлттық құндылықтар мен тарихи сананы сақтау. Бұл зерттеу өзектілігімен ерекшеленеді, өйткені қазіргі кезеңде ұлттық мәдениет пен әдебиетте ерлік дәстүрін зерттеу арқылы қоғамдағы моральдық құндылықтарды насихаттау, тарихи-мәдени сананы сақтау маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеуге «Қобыланды», «Алпамыс» «Ер Тарғын»; (қазақ), «Идегей» «Сөембикә батыр»; (татар), «Илья Муромец», «Садко жыры» (славян) сияқты іргелі эпостар негіз болды. Жұмыс барысында **тарихи-мәдени, салыстырмалы-эпостық, контент-талдау және компаративтік** әдістер қолданылды. Бұл әдістемелік тәсілдер кешені зерттеу нәтижелерінің ғылыми негізделгендігін қамтамасыз етеді, сондай-ақ батырлық дәстүр мен ерлік санасының қалыптасуы мен эволюциясын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Бұл зерттеуде ерлік сана мен батырлық дәстүрдің қалыптасуы мен эволюциясын жан-жақты зерттеу үшін кешенді әдістемелік тәсілдер қолданылды. Зерттеу әдістері теориялық және салыстырмалы талдау деңгейінде ұйымдастырылған және келесі бағыттарды қамтиды:

-Тарихи-мәдени әдіс. Батырлық дәстүрдің қалыптасуы мен дамуын зерттеу үшін халық эпостарының тарихи контекстін қарастыруға бағытталған. Бұл әдіс арқылы батырлық жырлардың пайда болу кезеңі, олардың қоғамдағы рөлі, ұлттық идеалдардың қалыптасуы және ерлік санаға әсері анықталды.

-Салыстырмалы-эпостық талдау әдісі. Қазақ, татар және славян батырлық жырларын салыстыру арқылы олардың сюжет құрылымы, кейіпкерлердің мінез-құлқы, батырлық қасиеттердің көрінісі және эпикалық мотивтердің ерекшеліктері зерттелді. Бұл әдіс батырлық дәстүрдің ұлттық ерекшеліктерін және жалпы адамзаттық мәнін айқындауға мүмкіндік береді.

-Контент-талдау әдісі. Батырлық эпостардағы негізгі тақырыптар, мотивтер, батырлық қасиеттер мен идеалдық бейнелер жүйелі түрде талданды. Контент-талдау әдісі әр эпостың моральдық, әлеуметтік және мәдени маңызын түсінуге көмектесті.

-Компаративтік әдіс (салыстырмалы әдіс). Әр халықтың батырлық дәстүріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды көрсету үшін қолданылды. Бұл әдіс арқылы қазақ, татар және слав батырлық эпостарындағы ерлік сана мен дәстүрдің ұлттық ерекшеліктері айқындалды.

-Интерпретативтік әдіс. Эпикалық шығармаларды мәдени, әлеуметтік және психологиялық тұрғыдан талдау арқылы батырлық сана мен дәстүрдің эволюциялық сипаты зерттелді. Бұл әдіс батырлық жырлардағы символдық мәндерді, кейіпкерлердің моральдық кодын және қоғамдағы идеалдық рөлін түсіндіруге мүмкіндік берді.

-Әдеби талдау әдісі. Әдебиеттану тәсілі бойынша эпостардағы тілдік ерекшеліктер, көркемдік тәсілдер, символика және бейнелеу құралдары зерттелді. Бұл әдіс батырлық дәстүрді көркем шығармашылық деңгейде түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары ретінде тарихи жазба деректер, халық жырлары мен эпостары, ғылыми зерттеулер, мақалалар мен заманауи әдебиеттер пайдаланылды. Әр әдістің қолданылуы зерттеудің ғылыми негізделгендігін қамтамасыз етіп, батырлық дәстүр мен ерлік санасының қалыптасуы мен эволюциясын жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді.

МАТЕРИАЛҒА СИПАТТАМА

Зерттеудің негізгі материалы ретінде қазақ, татар және славян халықтарының батырлық жырлары мен эпостары таңдалды. Батырлық жырлар - әр халықтың рухани мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және қоғамдағы ерлік, әділдік, ұлттық бірлік сияқты құндылықтарды бейнелейді. Бұл материалдар тарихи, әлеуметтік және мәдени тұрғыдан ерлік дәстүрінің қалыптасуын, дамуын және эволюциясын зерттеуге мүмкіндік береді. Қазақ батырлық жырлары - «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын», «Батыр Баян» және басқа да эпостар зерттеудің негізгі деректері болып табылады. Қазақ эпостарында батыр бейнесі көбіне халық мүддесін қорғаушы, әділдік пен парасаттылыққа негізделген қаһарман ретінде сипатталады. Бұл жырларда батырлық қасиет тек физикалық күш-қуатпен шектелмей, адамгершілік, ерік-жігер, парасаттылық сияқты сапаларды қамтиды. Татар батырлық эпостары - «Идегей», «Сөембикә батыр», «Алтын Урда батырлары» және басқа да тарихи жырлар зерттеу материалы ретінде қолданылды. Татар эпостарында батырлық көбіне тарихи күрестер мен ұлттық тәуелсіздікті қорғаумен байланыстырылған. Батырлық сана тарихи батырлық істер мен халықтың ұлттық бірлігін дәріптеуге бағытталған. Славян халық эпостары - «Илья Муромец жырлары», «Садко», «Добрыня Никитич» және «Александр Невский туралы жырлар» зерттеу материалы ретінде қолданылды. Славян батырлық эпостарында батырлық көбіне халық мүддесін қорғау, әділдік пен ерлікті дәріптеу, сондай-ақ тарихи жеңістерді насихаттау арқылы көрініс табады.

Зерттеуде материалдарды таңдау келесі принциптерге сүйенді:

-Батырлық дәстүрді жан-жақты көрсету үшін әр халықтан ең көрнекті эпостар мен жырларды таңдау. -Әр эпостың тарихи, мәдени және әдеби маңызын ескеру. -Батырлық қасиеттерді салыстырмалы түрде талдау үшін сюжет және кейіпкерлік ерекшеліктердің әртүрлілігін қамту. Осылайша, қазақ, татар және славян батырлық эпостары зерттеу материалдарының негізгі деректерін құрайды және батырлық дәстүрдің қалыптасуы, ерлік санасының эволюциясы және ұлттық ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді.

ТАЛҚЫЛАНУЫ

Батырлық дәстүр мен ерлік санасын зерттеу барысында қазақ, татар және славян халықтарының батырлық эпостары бір-бірімен салыстырмалы түрде қарастырылды. Бұл талдау әр халықтағы батырлық ұғымының ерекшеліктерін, олардың әлеуметтік және мәдени мәнін айқындауға мүмкіндік береді. **Қазақ батырлық эпостарының талқылауы.** Қазақ эпостарында батыр бейнесі көбіне халық мүддесін қорғаушы, әділдік пен парасаттылыққа негізделген қаһарман ретінде көрініс табады. Мысалы, «Қобыланды батыр» эпосында батырдың ерлігі тек қана жауға қарсы күресте емес, халықтың тыныштығы мен әділдікке деген ұмтылысын қорғауда көрінеді. «Алпамыс батыр» жырында батырлық қасиет жеке күшпен шектелмей, ұлттық бірлікті сақтау, адалдық пен достық сияқты моральдық сапалармен үйлеседі. Бұл эпостарда батырдың физикалық және рухани күш-қуаты қатар дамытылып, ерлік сана әлеуметтік,

моральдық және адамгершілік тұрғыдан сипатталады. **Татар батырлық эпостарының талқылауы.** Татар эпостарында батырлық көбіне тарихи күрестер мен ұлттық тәуелсіздікті қорғаумен байланысты. «Идегей» эпосында батырлық - елді қорғау, тарихта болған нақты оқиғалармен ұштасқан қаһармандық әрекет ретінде көрініс табады. Татар батырларының бейнесінде батырлық сана әлеуметтік рөл мен тарихи міндетке тығыз байланыстырылған, бұл олардың ерлік дәстүрін қоғамдық қажеттілік пен ұлттық санаға бағыттайды. **Славян батырлық эпостарының талқылауы.** Славян эпостарында батырлық көбіне халық мүддесін қорғау, әділдік пен ерлікті дәріптеу, сондай-ақ тарихи жеңістерді насихаттау арқылы көрініс табады. Мысалы, «Илья Муромец жырлары» эпостарында батыр қоғамдағы бейбітшілік пен тәртіпті сақтау үшін күреседі, ол тек физикалық күшпен емес, парасаттылық пен әділдік арқылы да батырлыққа жетеді. «Садко» жырларында батырлық тек қаһармандық әрекетпен шектелмей, халыққа қызмет ету, адалдық және әділдік қағидалары арқылы сипатталады. Салыстырмалы талдау. Қазақ, татар және славян батырлық эпостарын салыстырғанда мынадай ерекшеліктер айқын көрінеді:

-Ұлттық ерекшеліктері: Қазақ эпостарында батырлық көбіне рухани және моральдық қасиеттермен үйлескен, халықтық дәстүрлер мен парасаттылыққа сүйенген. Татар эпостарында батырлық тарихи және саяси контексте, елді қорғау мен тәуелсіздік күресі арқылы көрсетілген. Славян эпостарында батырлық қоғамдағы тәртіп пен әділдікті сақтау, тарихи жеңістерді дәріптеу арқылы бейнеленген.

-Әр эпостың құрылымы мен мотивтері: Қазақ эпостары сюжетке жеке кейіпкердің ерлік жолын толық көрсетсе, Татар эпостары көбіне батырлық әрекетті тарихи оқиғаларға байланыстырады, Славян эпостары батырлықты қоғамдық және моральдық міндеттермен ұштастырады.

-Ерлік санасының эволюциясы: Барлық үш халық эпостарында ерлік сана уақыт өте келе дамып, тек физикалық қаһармандықтан рухани, моральдық және әлеуметтік жауапкершілікке дейін эволюцияланған.

-Ұлттық ерекшеліктерге қарамастан, батырлық сана адамзаттық құндылық ретінде ортақ сипатқа ие болып, әділдік, адалдық, елді қорғау және рухани күш сияқты қасиеттер арқылы көрініс табады.

Осы талдау арқылы батырлық дәстүрдің ұлттық ерекшелігі мен жалпы адамзаттық мәні, әр халық эпостарының қоғамдағы идеалдық рөлін нақты көрсетуге мүмкіндік берді. Бұл зерттеу нәтижесі қазіргі замандағы ұлттық мәдениет пен әдебиет саласында батырлық дәстүрді түсіну мен насихаттауға қосқан үлес болып табылады.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕСІ

Салыстырмалы талдау барысында әр халықтың батырлық бейнесіндегі келесі ерекшеліктер айқындалды:

Қазақ эпостары: Батыр бейнесі рухани-моральдық қасиеттермен (парасаттылық, әділдік) тығыз байланысты. Ерлік — тек күш емес, ел бірлігін сақтау құралы. **Татар эпостары:** Батырлық көбіне нақты тарихи оқиғалармен және ұлттық тәуелсіздік үшін күрес контексімен (мысалы, Алтын Орда кезеңі) ұштасады. **Славян эпостары:** Негізгі назар қоғамдағы тәртіпті сақтауға, мемлекеттік шекараны қорғауға және әлеуметтік әділдікті орнатуға аударылған. **Эволюциялық үрдіс:** Барлық үш мәдениетте батырлық сананың дамуы **физикалық күш-қуаттан рухани-әлеуметтік жауапкершілікке** көшуімен сипатталады. Әділдік, адалдық және отансүйгіштік — баршасына ортақ адамзаттық құндылықтар

ҚОРЫТЫНДЫ Батырлық дәстүр — тарихи сана мен ұлттық идеалды қалыптастырушы негізгі фактор. Зерттеу көрсеткендей, ерлік ұғымы уақыт өте келе моральдық-этикалық мазмұнмен байып, халықтың рухани кодексіне айналған. Батырлық эпостардағы моральдық және рухани идеалдардың ұлттық ерекшелігі мен

адамзаттық мәні айқындалып, олардың заманауи мәдениет пен білім саласында қолданылу мүмкіндіктері анықталды. Бұл зерттеу ұлттық әдебиет пен мәдениетте ерлік дәстүрін ғылыми тұрғыдан зерттеуге, сондай-ақ жастарды рухани және моральдық құндылықтарға тәрбиелеуге бағытталған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Әуезов М. Әдебиет тарихы. - Алматы: Ана тілі, 1991. - 240 б.
- 2.Әуезов М. Қазақ эпосы және фольклоры. - Алматы: Ғылым, 1997. - 312 б.
- 3.Бердібаев Р. Қазақ эпосы. - Алматы: Ғылым, 1982. - 280 б.
4. Бердібаев Р. Эпос - ел қазынасы. - Алматы: Рауан, 1995. - 256 б.
- 5.Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. - Алматы: Ғылым, 1984. - 336 б.
- 6.Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. - Алматы: Санат, 2000. - 368 б.
- 7.Қыраубаева А. Ежелгі дәуір әдебиеті. - Алматы: Мектеп, 2010. - 304 б.
- 8.Алпамыс батыр. Қазақтың батырлық жырлары. - Алматы: Жазушы, 2005. - 352 б.
- 9.Қобыланды батыр. Қазақ халық эпосы. - Алматы: Атамұра, 2006. - 320 б.
- 10.Ер Тарғын. Қазақ батырлық жыры. - Алматы: Ана тілі, 2007. - 288 б.
- 11.Идегей. Татар народный эпос. - Казань: Татарское книжное издательство, 1990. – 256 с.
- 12.Татар халық әкиятләре һәм эпослары. - Казань: Мәгариф, 2003. - 412 с.
- 13.Былины русского народа. - Москва: Художественная литература, 1988. - 480 с.
- 14.Илья Муромец. Русский героический эпос. - Москва: Наука, 1995. - 368 с.
15. Садко. Русские былины. - Санкт-Петербург: Азбука, 2004. - 304 с.
- 16.Пропп В. Я. Русский героический эпос. - Москва: Лабиринт, 2001. - 448 с.
- 17.Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. - Москва: Восточная литература, 1995. - 407 с.
- 18.Жирмунский В. М. Народный героический эпос. - Ленинград: Наука, 1974. - 520 с.
- 19.Лихачёв Д. С. Поэтика древнерусской литературы. - Москва: Наука, 1987. - 352 с.
- 20.Хализев В. Е. Теория литературы. - Москва: Высшая школа, 2000. - 416 с.